

ԴԻՒԱՆ Ս. ՂԱԶԱՐՈՒ

Հ. ԱԼԵՎԵԼԱՆԴ ՆԱՄԱԿԱԽԵՔԸ

ՈՒՂ. ՂՈՒԱԾ

Հ. ՆԵՐՍԻԿ Վ. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆԻ

(Շաբ. սեպ. «Ժամանակ» 1970, թ. 9-10, էջ 237)

6.

Սրտի հարկեցուցիչ պահանջի մը արդիւնք է այս նամակն ալ. Ալիշան կը յուսաք ընդունի Սարգիսեանէ իր խնդրածները, եւ կամ զոնէ տեսներ անոր վերադարձը Վենետիկի՝ թեռնարարձ թերելիքներով։ Վանցնին տարիներ ու իր ակնկալութիւնները չեն իրականանար։ Կը սպասէր ընդունիլ Սարգիսեանէ նկարագրութիւնը կատարած ուղեւորութեանց դէպի Տարօն, Բարձր Հայք, Վան, ինչպէս նաև աւելի նշգրիտ տեղեկութիւններ Հայկայ թերդին, Մոլք զաւանի ժարանձաւներուն եւն. աստից հետ ունենալ հայ երկիրէն ո՞ւնէ առարկայ, ամենէն չնշինն այ, ինչպէս գրած էր արդէն 31 Հոկտ. 1849 թուակիր յանամակվ. բայց ի զոր, իր սրտի անձնուկը յազուրդ չ'ունենար. որով կըրպ-կին կը յանձնանարքու ու կը խնդրի տեղեկութիւններ կու տայ գիրքերու մասին։

Ալիշան ալ իր կարգին տեղեկութիւններ կու տայ գիրքերու մասին։ Այսպէս Պետրոսեան վարդապետի համաձայն, որ Կարինի առաջնորդն էր, Բայէշի մասնեանդարամին մէջ կը զունուի Եղիշէ մը՝ 600 տարուան հետրին ունեցող. Եպիփանի Յաղագու հերձուածոցը, Կալիմաքոսի քարգանութիւնը։ Այս Կալիմաքոսը հաւատօրէն պիտի ըլլայ Յովիաննէս Կիլիմաքոսի (Զ-է դար) Մանդութք սաստածային ելից սկզբնաորութեամբ գիրքը։ Ալիշանի փափազն է որ Սարգիսեան դարձէն առաջ այցելէ անպատճառ էջմիածնին. այս նապատակով կը խորինին Ս. Ղազարի մէջ պատրաստել յանձնարարական զիր մը, որպէսզ Սարգիսեան անոն ներկայանայ էջմիածնի գահակալ ներսէս Բ. Աշտարակեցի Կաքողիկոսին։

* * *

30 Յունի. 1850, Վենետիկ

Յունի սիրեցեալ և վերապատռեալ եղբայր

Վազուց բնկալեալ զնորհւեարդ ի 11 Օգոստոսի (1849) ի Մուշ, սպասուալ մնայի քաղցեալ բղձիւք եւ խսուացելումզ զհայրենական աւանդից, զմււունիցն Շամիլամայ, զիզուու քարերացն եւ զայլոցն, որոց անդիսանամ էւ չկարեւմ երազել անդամ. մանաւանդ յարմէ հետէ ծանեայ զի արգելեալ ի

գիմ եղեալու ուղւոյ՝ հանգչիս առ վայր մի ի տաժանական ընթացից, թէպէ-
տեւ ցանկալեաց ե՛ւ քեզ ե՛ւ մեղ, այլ թուի կամ զբաղեալ քո ի հիւսել զվէպս
ուզեւութեանդ եւ յայսպիսի ինչ, կամ սրգողեալ ընդ չ. Ղեւոնդ՝ զի իրու
մնզագրելով իմ՞ զքրտնաջանք եւ արդինական զքչութիւնդ՝ վայրաքնին յա-
ւէտ զփդ կամէք, եւ երազ երազեալ ի Վեճեալոյ մինչ ի քաղաքանին Միջա-
զեաց՝ անզր զվ. չ. Սաեափան հասուցանել ձևուէր: Շնորհնացի ինձ վնասէ
իմ որ յառաւելութենէ սիրոյ Հայրեննաց եւ Հայրեննախուզին իմոյ Վ. Զօր
Ներսիսի, այլ եթէ կամմի լուել եւ լրութիւն զինչն, զիտա՛ զի տակաւին ի
նոյն միտս յամառեալ կայ չ. Ղեւոնդ, եւ կացէ թերեւս ցորչափ սիրէ զվե-
րութիւնալոյ: Ո՞հ, զմէն մի ի 57 ժամենից հնոյ որոյ յդեկերդ մեզ, եւ զքո
ձևնավաստակ ընդոքինակութիւնոյ՝ ողջագուրելով գգուեալ է իմ, եւ ոչ մի
և եթ անզամ. այլ տակաւին ոչ կարեմ զերադասել զգոսա քան զերկասիրու-
թիւն ուզեւութեանդ որ ի Բարձր Հայո եւ ի Տերակ, եւ ոչ զետափն զոր ընդ
Վ. չ. Քեւորոսի յդեկեր՝ քան զինոնակն Ազթամարայ, յորում զշայկայ եւ
զշամիրամայ բանք մինին, եւ զնկարազիր մի Հայկայ բերդին կամ զԱստուա-
ծաշնի եւ զՄուկաց քարտնամաւաց՝ քան զքարդում ի մեկնութեանց ոչ միայն
ես վերադասեմ, այլ եւ զայր ի նոյն յասորդական տեսանեմ: Սակայն կալցի
այս՝ մեր վարկած, հակառակել ալլոցն ոչ իւսեմ:

Ակն ունիմք թէ ի գարնայնի կամ յամարայնի հասցես եւ մեք ընդ քեզ
երկարափափակա ըզճիցդ ի գիւեան կջմանայ նաւելով սազապահմ՝ հան-
ուրկարափափակա ըզճիցդ ի գիւեան կաթողիկոս, այլ լուեալ զգարձ ճանապար-
չիք. կասեցաւ ի յդելոյ. ծանո՛ մեղ թէ իցէ ինչ զիտելի ի զրութեան նամա-
կին եւ ո՞րպէս քեզ հաճոյ թուի, զի այնպէս պատրաստեալ հասուայի քեզ
կանութ՝ մինչդեռ ի հայրենիսու ես: Պետրոսին վարդապետն գումէք ի Շահ-
լաթունինին մեւեալ եւ անտենադրաբանն կնդիմ է: բայց մեք առաւել կի-
թայրա մի Պետրունէն, թէ կրծին արկցէ մտիցդ ի սահմանն պե-
տութեան իւրոյ, զորէ Վ. Եղբարյութիւնդ անկասկան թուի լինել: Առա-
քեալ էր մեզ նոյն վարդապետ ի ձեռն եղբօր իւրոյ, զրումն ճառից Եղիշեայ
ընդ Ցոյչաննոյ, զիցուրդն Եփիմէի եւ զհամօրէն ճառս Աստուածարանի եւ
զիւտապաւուն: Նոյն վարդապետ ծանուցանէ ի մատենազարանին Բազիչու տե-
սեալ Եղիչէ մի հին իրը 600 ամաց. այլ որ հետաքնին եւս է մեղ՝ ասէ, զահալ
անզ զնպիփանու յազազս Եկերուածոց, եւ կղիմաքեայ(?) թարգմանութիւն,
եւ այլ ինչ նոր եւ տուեալ յեղբարյութիւնդ, եւ մեր չէ այզպիսի ինչ
ընկալեալ կամ լուեալ ի քին. զինչ կամֆիցի այս մինել: Գրեալ է եւ Չ. Դիո-
նեսոս առ Վ. չ. Բարսեղ թէ զսնաւ քո ուրեք բազմութիւն ձևադրաց եւ
ընդ հուպ առարկե կամֆիցի ի Կ. Պոլիս. զուցէ եւ զայր նոցա երազեալ է:

Ի Մեծոփայ գանս յուսայիր բազում ինչ քանանել, որպէս գրեալ էիր
երբեմն. չխացաք թէ արարի՞ր այց տեղույն եւ զոմ՞ր ինչ. քանզի ի գաղա-
փարեւալու չկայր անոն Մեծոփայ:

Զօրինակ Արծրունույն Թումայ անչուչտ սոսուզեցեր ի Վ. չ. Արսենայ
զի չէ բնագիրն կամ հին յոյժ, այլ այն զորոյ հաւասար ամօք յառաջ առեալ
Հարց մերց առաքեալ էին առ մեզ վասն որոյ այլուր ինզրելի է զլրումն
պատմաբանութեանն անորիկ:

Ակն ունիմք թէ ի մեկնել այսի՞ առաքեսցս զնկարազիր Տարօնոյ եւ
դերերին վասնայ, քանզի տակաւին սպասակալ մնամք անմոռացք պարզեւալորոյն
Զորուանելի եւ Մերինկատարն ըերին զահաւանդից: Յուշ լիցին եւ յառա-
ջապոյն քան զայր հարցուածք իմ:

Ակն ունէի թէ ի ձևն վ. Հ. Պետրոսի առաքէիր ինձ պարգևս ինչ է Հայաստան երկրէ, հոգս զերեզմանաց, սերմանց ծաղկանց, փետուրս ինչ հաւուց, միջաւոս, ծաղկունս ինչ ցածագեալու, շիշ մի ջրոյ գետոյ նշանաւորի կամ ծովուն Վանայ, քարիկ մի, տերեւիկ մի, աւազիկ մի, փոշեակ մի... թիփիկ մի ի տասանէ տառեղի: Թուի թէ բարեկացուցի զեկդ եւ զանց արարեր դինն, կամ թէ մեծագունովքն կամիս զիս ուրախացուցանել. ո՞չ գիտես զի եւ փոքրերն մեծ են ինձ որք ի քէն զան եւ ի Հայոց:

Վ. Հ. Սահման աւուրբայ յառաջ յուղի անկաւ աստի զնալ ի կողմանս Ասորոց եւ Կիւլիկիոյ. զպատճառն՝ թէ յերազո՞ր իմոց եւ թէ այլուստ՝ տեղեկացիս ի Վեհէս: Բայց մատևանն ավազգացի որ զՄարիկասայ անուն Հընչ չեցուցանէ՝ ընդ հուլ յայտնեցի որպանի ինչ իցէ: Բայց եթէ եւ Մարիկաս չիցէ այն՝ կարծեմ թէ տակաւին երազանակութիւնս այս ցանկալի լիցի քեզ՝ քան զարդում արթնասեսութիւնս իմ եւ զայրաց, զրդէ ակն ունիմ հաստատագոյն ինչ գրել քեզ, յորժամ արասցես թղթոցս պատասխանի, այլ երկար կամմիմ ծայրալիր եւ միջալիր, թաթազուն զեղուն: Հասո է ինձ թէ այնչափ զրիցես որչափ ի միում աւուր գտագափարէիր ի նախնեացն բանից: ահա զմի աւուր վաստակ ինդրէ ի քէն Հ. Դեւոնդ, եւ ոչ աւելի, եւ եղիցի օրն այն պատռական ի կենսն քո եւ իմ:

Վ. Հ. Պետրոս անկից յուղի յետ սակաւուց զնալ ի Հոռվմ:

Աստ ողջութիւն է հանգերմ զմզոհ խազազութեամբ եւ աղքատութեամբ: Վեհս նեղեալ է սասամքացաւով, զի եւ ձմեռն երկար եւ ցրտագին հանդիպեցաւ:

Ինդ ողջունից համօրէն Հայրց եւ եղարաց մերոց ընկալ եւ զհամբոյլոս սանից իմոց, որք փափաքեալ մնային տեսոյ արգիւնալոն Հայախուզիդ: այլ անյագք՝ զարցցին յայսմ աշնան ի հայրենին իւրեանց: եւ զիմս ի վերոյ նոցա ընկարեալ որտալիր զրկախառնութիւն՝ մնա՛ ողջամբ:

Տաժանեալ Հ. Պետրոդ Մ. Ալիշան
Քո հոգիցորդ Ն. Եղ. եւ Ծ.

Առ Վերապատուեալ Հայր
Հ. Ներսէս Վրդ. Սարգիսեան
Տրապահոցն

6 Ա.

Սարգիսեանի այս ընդարձակ նամակը զօրաւոր պաշտպանողական մըն է Ալիշանի կողմէ կատարուած դիտողութիւններուն՝ նկատմանը ձեռագիրներ ընդօրինակելու իր աշխատանիքին, ինչպէս նաև անոր այն ենթադրութեան՝ թէ առաւելութիւն կ'ընծայէ նատակ ու մեկնաղական զրութիւններու՝ բանքէ պատմականներու, եւ տեղագրական ու աշխարհագրական նկարագրութեան. միաժամանակ լուսաբանութիւններ ալ կու տայ այլեւայլ հարցերու շուրջ:

Սարգիսեան նախ սրամտութեամբ զգացնել կ'ուզէ, թէ ի՞նչ քան կարեւոր է, կամ անկարեւոր, կամ նուազ կարեւոր՝ ասոր հասկացութիւնը

ինքն ալ ունի. բայց հարկաւոր է նկատել քէ՝ ինչպէս գրած էր նախապէս, միայն վաս գաւառին մէջ տեսած հազար հինգ հարիւրէ աւելի մեռագիրներուն մէջ հանդիպած էր միայն մէկ խորենացիի, պակասաւոր Նղիշէի մը ու Վարդան վարդապետի Պատուրեան. հետևաբար Ալիշանի ենթագրութիւնը անհիմն է։ Եթէ յանձնարծ վարդապետական նոր գրուրիս մը երեւան ելէր, կարելի չէր անտեսել, կը տրամարանէ Սարգիսիան, որովհետեւ Ս. Ղազարի Մատենադարանը հայ բազմասեսակ մասնանինուր ապարակ է, եւ ոչ քէ միայն ապամականներու։

Նկատմաքը ձեռագիրներու ընթօրինակորեան, այս աշխատանիքը կը կատարուէր ձևելու եղանակի չրս-հինգ ամիսներուն, երբ անհնարին էր համբորդից փութին եւ ձիւթին պատճառով, որ տասնըլեց քաշափ կը բարձրանայ, ու, հեզմանիվով կը յիշեցնէ, քէ ձմեռոր կատարուած ուղենորութիւնը՝ այդ երկիրներուն մէջ, չի նմանիր Փեղարյ պալատէն (Ռափայէլսան Վարժարանի շէնքը) գոյն հոնուրայով (Վենետիկի յատուկ հաւալի) Ս. Ղազար երալուն։

Կը հաղորդէ դարձալ քէ իր այցերած վայրերուն տեղագրութիւնները ու զարգած ժամանակները արդէն դրկուած եւ Պալիս։ Քարտէզները զծագրած է տեղայցի քայլ՝ ձմով շրջած առեն, միշտ ձեռքը ունենալով բռնը եւ մաստիս։ Կը տեղեկացնէ նաև իր շրջած վայրերուն մէջ զննուած վաներու մասն ու վանականներու առօրինյ կենցաղին։ Ունին իրենց շահեկանութիւնը այս տողերն ալ, որոնց մէջ քերեորդն կը ներկայացնէ այդ դարու Հայաստանի մենաստաններուն մէջ տիրող վանական քոյլ կենցէր, զոնէ այն վաներուն մէջ, որոնց այցելած է եւ միաբնակուն հետ ամիսներով ապրած։ Բնական է, ինչպէս կ'արտայայտուի ինքն ալ, տրաւած այս պատկերացումը պիտաք չէ ընդհանրացնի ատմու։

Հուսկ կը յանձնաբարք Ալիշանի փոխնել իր այս նոր մականունը, որ հայկական չէ։ Այս նիւրին շուրջ յետոյ Ալիշան բացարութիւններ պիտի տայ նոյն տարւոյ 1 Մայիս բուակիր իր նամակով։

* * *

Տրապիզոն, 12 Մարտ 1850

Այբուբենդ Հ. Դեւոնդ

Փռքք մի անդորրացիւալ յաւուրու յայսոսիկ տամ պատասխանի կարեւորացն ի քին զրելոց, յարոց վերջինն էր յ30 Յունի. տարւոյս. եւ ամենեւորացն ի քին զրելոց, յարոց վերջինն էր յ30 Յունի. տարւոյս. եւր զի բացուն միտք յազազ զրչապաց այն էլն, թէպէտե որիշ չաւես, երր զի բացուն միտք յազազ զրչապաց այն էլն, թէպէտե որիշ չաւես, արարեալ ի մեկ-զում պատմական ժմանենից հանգիստեալ իմ եւ զնոսա անտես արարեալ ի մեկ-հականան եւելի յաւելու է զակն իմ։ Ատկայն այնպէս չէ. պատմականացն պի-տանութիւն փոքր մի եւ ինձ ծանօթ է, եւ զու չաւատա՛ ինձ, ի վանայ եր-տանութիւն փոքր մի եւ ինձ ծանօթ զոր տեսի, անցանէր քան զհազար կիրած միաժ զումար ամենայն զրչապացն զոր տեսի, անցանէր քան զհազար չինդչարիւր, եւ ի նոսա թէրթ մի դատի պատմական բան, բացի հասարակ եւ ի նոսա թէրթ մի դատի պատմական բան, բացի հասարակ է վարդան մի, եւ այն ծանօթ նորենացւոյ եւ ի յոյժ թէրթ եղիչացւոյ. տեսի եւ Վարդան մի, եւ այն ծանօթ մեզ։ Եւ եթէ չդատի յայնցանէն, ուր զի՞նչ տեսի, կամէէր զի եւ ի վարդապե-տականաց նորագիւտիցն առ մեկ՝ արհամարհաւ ի բաց մեկնէի. այլ իմ

բան չէ: Մատենադարան Մխիթարեանց ալպարակ է այլեւայլ բուսոց, պաշտուազմատեսակ թռչնոց. ընթերցիք բնկարագիրն լրապոց զոր ստորագրէ Կօցցցի¹, եւ զիմ բանիս հետեւոթիւն թմանաս: Ասիցես թերեւս. որպէս առել ակնարկես ի միում ի թղթացրէ, զանց զմեկանոցն արարեալ ի սպառ եւ տեղագրութեամբ շատանալ: Եւ զայլ ի թղթիք զոր ի Վան ընկալայ՝ բորբոքմամբ մեծաւ ասէիք: Սակայն զոր ինչ զրէ ոք, հարկ է եւ զայն միանդամայն խորհնէլ եթէ ո՞ւր եւ յորդում եղանակի մարդիք հասանել թղթոյն ի տեղի իւր, եւ առ որ երթայն՝ յորպիսում վիճակի դոցէ զնա. այլ բանք ժամանեցին յականչս իմ յորդամ յանկարծ յետս կոչեցաց եւ զու գիտէիր. եւ եթէ ձմեռն յայնժամ ըստ բաղդի չկայր մօտ ի վերայ, հարկ էր ինձ, որպէս կարծեմ, զամենայն լքանել եւ զառնալ, եթէ հնազանդ որպիք իցեմք: Մինչ ցայն վայր դհարաւային եղերօք եւ զարեւելակողման վանայ ծովուն շրջեալ եւ տեղագրեալ էի. ընդ լրո՞յն կոչոյն զևսն եկն եւ ցուրան եւ փոթորիկ եւ սառնամանիք, եւ պատեցաւ երկիրն առհասարակ 16 թիզ ձեամբք, ես ո՞ւր կարող էի յայնժամ երանել ի գուրս աշխարհակիր լինել եւ տեղագրել. բաց ի 16 թագաշամի ձեանց զի՞նչ այլ կարող էի տեսանել. ոչ թէ ի ոուր Մարկոսի փիացայն որպարիք եւ ոչ ի փալացց Փէզառոյէց² ի սուրբ Ղազար զնամք յարկածածուկ կօնուալայիւ: Ո՞ւր մէք, չ. Ղեւունք, ո՞ւր. Հայն եւ Հոյն առաջի, փոթորիկ, բուք, գժուային ցուրտ, որ զմարգոյն ոսկես յերեսաց փանցեալ՝ զուղեղն ցուրէ եւ ցնորեալ ոմն գարձուցանէ. քայլել անհնարին, այլ ի ձի հեծեալ անշարժ եւ կծկուն, ոտք եւ ձեռք թափին ի ցրտոյ: Եթէ եւ բքոյ միանդամայն հանդիպեցի, զմահ առաջի աչաց նկարեալ ի նոյն դիմէ յոր կոզմին եւ զարձցի. զի եւ տառապեալ անհառն յայնժամ ի նոյն վտանգի կացեալ՝ չէ կարող զերծուցանել զնա: Գիտեմ զի ասես. այդպիսի օր ընդէ՞ր ի զուրուելանեմ. չելանես ի զուրս, այլ ի զուրս եղեալ՝ պաշարէ զքեղ տաղնապն: Եւ ես չըսրմանմ զի այդպէս բնա բնես ըրդես, զի քան զշրջապատ պատուակնան սենեկիդ չելանես ի զուրս ի գոյոյն ցրտոց երկուցեալ, եւ չերքս առաջեաւ եւ զգենոսդ բաղկօք հանդերձի ի ներքս արկանես, եւ քաղցր նիբէ եւ թիթես զակնողութեզք չփեալ ի ժամուն՝ զգեզ ի մտաւոր աշխատութեանցդ թեթեացուցանէ փոքր մի: Եւ զարձեալ եթէ յորդ անձեւոյ հանդիպեցի ի ձմերայնի, չար եւ նա իրբեւ զմիւն: իշեւան չփէ եւ ոչ ծառոյ մի պատապարան, եթէ եւ բազում ապայ զգեցեալ է, մինչև ցշապիկն անցանէ ծուրն, գողալ սկսանի եւ սարսաւել, եւ հասեալ չունչ ի բերան ի հիւղ մի իրբեւ ի պատրաստեալ իմն բաղանին՝ խորհանանի ժողովիկ՝ թէ միայն կարող լիցի գտանել, զի զզեկան ցամաքեցուացէ: Տիսե՞ր չ. Ղեւունք, զարհաւերս ձմերայնոյ ուղեւորութեանն յարեւելս, զոր իրբեւ զմի ի հարիւրոց ասացի. եւ երանի թէ սակաւատեւ լինէր իրբեւ զայլոց տեղեաց, եւ ոչ հնողովք ամսովք արգելուլ բանաւել զքեզ ուր եսդ: Կարի յոյժ երկարեցի զրանքս, զի զիստացես թէ չ. Ներսէս ոչ կարի անմառութեամբ զործէ, կամ յորում ի զաւառաց կամ ի քաղաքաց զտցի, զառաջի կացեալ եղանակն եւ զդարցն ի միասին խորհնէաւ, զմանցայն պաշար յատաֆոյոյն պատրաստէ, զի այսպէս ասացից զի՞ եւ իցէ ի գրչապարաց: Ապա թէ ոչ եթէ եւ զմեկնականաց ընտօրինա-

1. Հաւանարէն զենեամից լրապոզ մըն է:

2. Փալացց Փէզար, վենետիկի Մէծ ջրանցքին վրայ գեղեցիկ պալտա մըն է, որ 1836ին փարծու առնուած էր եւ Անգու. 11ին հանդիսաւոր կերպով կատարուած էր բացումը Բայայէկան քաղաքաբանին:

կութիւն չկամլիցիս, եւ զի ի ձմերան ըրջագայել եւ տեղագրել չժարթի, զի՞նչ առնելի իցէ. պարապո՞րդ նստել ամիսս հինգ, այդ իմ խելաց բան չէ. ընթե թեսնո՞ւ. եւ զի՞նչ ընթեսնուս. սազմոս, նարեկ, երազահան կամ մարմնա- խաղաց. իլ է զոքօք Հայաստան, մանաւանդ յետինդ ամենայն ուրեք առ ա- րեղայս. առ երչցո, առ զծուծ գեղջուկու առաւել քան զիշտառուկու ի դաշ- տի: Զանձրացոցի զեր, զի զայրացուցեր զշմարտութիւն:

Յիշմարտութիւն զի չամեմտառութիւն մի արարեալ էիր ի միում ի թըլ- թոցդ, կարծեմ երեքի կանոնվ, այսպէս. եթէ չ. Ներսէս (միայնակ) ամս հօթն ըրջագայել յայն եւ յայն գաւառ (եւեթ) այսքան (գոյրն) բան զրեաց եւ հաւաքաց (զանզէս), ապս առ ի զյուղնաթիւ պիտանացուան հաւաքել եւ տեղագրել զամենայն, քանի՞ ամաց պէտք են: Զշորբորդն ինգրելի թիւն չըր քո զտեալ զի չասացեր. բայց ևս հաշուեալ եւ զտի զի քան զՄաթուա- զայի կեանքն ի վեր է. ապս որո՞վ ի բրածիր ի չ. Ներսիս եւեթ Մաթու- սազայի կենաց համեմատ զործք պահնչին: Եօթն ամքն յիրաւի շատ թուե- ցեալ է քեզ, զի զգործս կորցոյն իրեւն զթուանշան երկաւափական կամ թուաբնական յաւախառութեանց տեսեալ եւ, եւ չես բնաւ ի բաց առ- եալ կամամայ պարապորզն ի ժամանակաց անտի, զի չ. Ներսէսի կեանք որ- պէս ևս ամենայն ժամապոյ չէ ըմֆան արեւու թէ անալլայլի կացցէ յիօթն հա- զար ամաց հետէ: Հաշուեա՛ զմիջոցն յորթամ Հրամանաց սպասէի գալոյ յա- ռաջնորդաց այլեւայլ վանորէից, որ առ ժման չկային յաթռոսի իրեանց. հաշուեա՛ զմամանակն քօլէսայի յորմէ սասմնեցա արեւելք առ հասարակ, եւ ևս վանորէից ի վանորայս, բրածան ի բրածունս ափափայ լիրաց զինչ էր զոր կրցից. հաշուեա՛ զարձեալ եւ զառանձն հիւանդութիւնս ի չըրմայ ըստ ժամանակի ժամանակս, մանաւանդ զյութինն, որ զրկեալ զիս յերթալոյ յարեւել զայր ամք արեալ սասմն անդործ: Զայր եռատեսակ թիւ՝ այլ բազմա- հաշեւ հանում արարեալ յիօթն մեծ թուոյն, տե՛ս թէ զինչ մնայ, եւ անշփոթ լիցիս, զի կամաւ պարապորդ չեմ կացեալ, զի եւ չկարեմ իսկ. եւ ոչ հետա- մուռ զուարճութեանց, զոր եւ ուրեք չսանե:

Յայր վայր սասցելոց կարծեմ ինքնին քո ի գերայ հասեալ՝ միջին համեմատական մի զտեալ ես եւ սանս. զմիկնականս տալ օրինակել արեկա- լից եւ քեզ ըրջագայել: Մեւանի՞ն զէտ խելք քեզ տուողին, ո՞րպէս զի նոր դիւտ ես զտեալ, որում չ. Ներսէս այս հօթն ամք են՝ չկարաց հասու լինել: Դու զի՞նչ խօսիս, չ. Կեւոնդ. եթէ զհայաստանի վանորայսն չաեսեր, գո- նեալ չեցի՞ քո լուեալ վնացան. զարեւայսն իրեւն զքո՞վ վանից միաբանս կար- ծեցիր կամ զորոնձայսն եւ կամ զեղարասն. այլէքն թեթէ՛ հաշուեցիր զար- ծեսու զրութեան ի Հայաստան՝ զամենայրգոյն, զոյրժ հազուազիւան, ըդ- թանկագինն, զնուրբն եւ զվեսն սասնապատիկ առաւել քան զնեստոնին եւ զլուայսն եւ զայլոց նմանեաց: Զարմանա՞ն, զուց եւ չհաւատաս եւս եւ պար- սաւես զիս իրեւն զրպարտի: այլ չէ այնպէս որպէս զու կարծես. ասիս ա- րեգայս զանցեալ զաւորքը որք պարձէն սոսնի իմ եթէ ի մանկութենէ յա- րեցիթ հասակին, մի՞ս զիք, չէ մեր զրիչ կատեալ ի ձեռին, եւ ոչ զայր եւ որչն յիրեաց խորել կարեմ որպիսի ինչ այժմ զրեն (նօտրզիր ասել կամին): Տեսէ՞ր զոր Հայաստանի զարագայիր զպիսոր. այլ զու զիս քաջ ասա՛, զի ի մէջ այնպիսացն ըրջեցայ ես բազմու ժամանակս եւ զիեւմ ի գերայ պահեցի եւ ոչ յառահատեցայ, եւ մինչեւ յայրօր զիայտառակութիւնն չհանի ումերք ի վեր: Ամենեքան չեն այնպէս, զիտեմ եւ ես, այլ եւ ոչ բնաւ յայնցանէ զոր զու զուշակես: Ապս զի՞նչ առնեն զոքա, հա՞րց միանգամ. ի մութ դիշ-

բոյն եւ յերեկոյին՝ ժամ ասեն, եւ զմնացուած ժամուց աւուրն անցուցանեն ուտելով եւ ըմպելով եւ ի քուն լինելով, ի սպասու կան եղանց եւ զոմչոց եւ խաչանց, պատրաստել նոյս զարժման, ականատես լինին հնձոց եւ կալոյ եւ զպաշարսն ամրաբելոյ. չքջին հանապալ ի թեմս եւ արտաքոյ առ ի զտարեկան հասս ժողովելոյ ամսովք բաղմոյ, եւ գտննան ի վանս եւ ընդ առաջնորդին կոռով եւ աղաղական եւ անմուր եւ նորաբանեղ յիշոցօք մասնաւորել: Բան շատ կայ պատմելոյ եւ այս շփոթիք զո՞րն ամեմ ընտրանօք, այլ թողով զամենայն զի ճանձրացոցի գեիզ եւ դիս, եւ զու զո՞ւ լեր առ ժամս ընդ համառապիծ պատկերգ զրասիրացն Հայաստանի, զոր ցուցի քեզ: Ակն ու նիմ թէ ոչ այսպէս տեսից անդ ուր կամիմն երթալ, եւ անդ այնպէս առնելոց եմ, որպէս եւ զու կամէիր:

ԶՑԱՄԵԿԱՆ ԱՄՔԲՐԱՅԷ ասացեալ էիր պատմականս ի մատենից խոստացեալ նորա առաքել առ ձեզ ի վանորէից. զի՞նչ լուր կայցեն՝ չասացեր: Այլ ինձ այնպէս թուի թէ ոչ ամենայն արելայ իրբեւ զՊօզոս վարդապետն իցէ այլոյ հոգւոյ որպէս եւ սիրելի այր. մինչեւ լիչ անձամբ ականատես լիալ իրիք, Հնաբուղին հոգւոյ չէ հնար անդորր եւ անկասկած լինել:

ԶՑԻՒԹ ԺԱԾՈՎԵԳՄԱՆ ՀՓՆՈՎԱԾՈՂՆ ԱՆԿՈՅ եւ զնկարէն պատկերացն հարցեր. զայդ միայն չքննեցի լանի զի ճանաչէի ոչ: Ի ճեւս տառից արձանագրութեանցն շա գիրն եւեթ տարբեր էր յայժմու զրութենէ:

ԶՑԱՎԱՍՈՐԱԳ Օրէնքն թարգմանութիւն է ասացեր Լամբրոնացւոյն, թէպէտ նորին Գոշի կարծէի եւ ցարդ, ոչ ուսուեկ ստուգեալ այլ չասացեր գերից թալաւրացն եւեթ Կոստանդիանոսի, Թիոդոսի եւ Լեոնի, թէ եւ Յուլիանոս եւ Եսեննեայ, ընդ որ որս եւ զօրինագրոցն Յունաց: Յիշեմ զի մին յետատեսակ օրինաց զրոց պակասէր ի կատարածին եւ մի օրինակ միայն էք. ո՞ր ի նոցանէ իցէ, ծանո՛ ինձ թէ ո՞ւր հասանէ, զի լրացուցից թէ գտանեմ ուրեք³:

ԶՑԵՂԱՎՐՈՒԹԻՒՆԸ Ի ԺԱՄԱՆՔ ԵՐԻԳ ՄՃՄԱՐԴԿԱՅ ՎԱՍՈՎՈՒՐԱԿԱՆԻ, Տու: բուրերանոյ եւ Ակնձնեաց սուլ եւ սասոյ բանիւ ճշգրտեալ առաքեալ եմ առ Վ. Հ. Արաքն: Զոր անգարդիան եմ ականատես իմ միանդամայն եւ ոչ ի լորյ: Բովանդակն է սոորագրութիւն Բաղշոյ, Խաճլայի, Վանայ, Հայոց Ճորոյ, ծովուն որբատի եւ կրտեացն, Ասքերանոյ եւ Քաջըրերունեաց, Բագնոցայ եւ Խամուրայ, Ալշակերտու, Մանազկերտի, Պուլանուխայ, Տարոնայ, Շատախու եւ Բանաշինու: Յեռեալ եմ ի նմա եւ տախտակս սակաւ վանորէից, Քարանձաւաց Շամբիրամայ, սեպաձեւ արձանագրութիւնս եւ զարձանագրի Լուսաւորչին, եւ զպատկեր Վանայ ծովուն, որոյ ափանցն ձեւ մի շփոթեացնս, եթէ գուցէ չէ տեսեալ քո ցարդ ի տփուս եւ ըրուպացւոց այնպիսի. Քերկար նեղուցէն ասեմ, որ զծայր իւր արձակէ մինչեւ ցեկերս Բերկոյ զաշտին, զի այնպէս է որպէս զատգրեալս եմ, նոյնպէս եւ այլ եղերացն, զի չքծեալ ընդ ոլրսոս ծովուոք՝ մասանց իւրաքանչիւր ականատես եղեալ առ օրին եւ առ ժամուն ուր եւ հասանէի, անդէն նշանակէ՛ թուզթ եւ զրիչ հանապալ ի ձեռին եւ հեծեալ ի ձե՛: Ճշգրտապոյն քան զայր հնար էր առնել ինձ, այլ բազում ամսոց պէտք էին եւ մեծաց ծախուց եւ անհնարին չարակրութեանց ի ծովուն, զոր աւելորդ է երկարաբանել: Գացես ի նմին տեղագրութեան զզը-

3. Օրէնք քագաւորացի ժամին կարելի է տեսնել Հ. Գարեգին Զարբանալեանի «Մատենացարան հայկական թարգմանութեանց» հատուրը, էջ 750:

րոյցոն զնէմբութայ եւ զիզոռուքարերացն եւ զուլունից Շամիրամայ եւ զՊռուշայ արքային եւ զալլոցն:

Ուրախ լինիմ եւ ընդ բանախութիւն նորատիպ մատենից զոր յօրացուցի եւ ի Բաղմավիպի ընթեռնում: Զանուն Պողիկեւտիս, որ վերիվայր յիշատակի ի Բաղմավիպին, կարծեմ փոխել պարտ է ի Պողիտևկիս⁴, զի թէպէտել լատինն Պոլլաք ասէ, այլ ի յոյն վրութենէ ստուգի ուղիղն, զոր տեսցեն ի յոյն եւ ի լատին բանականին Պելյո ի Հոռոմ: Զայս յիշեցի զի երթեմն ինդքի եղեւ զմանէ ի վանս, եւ տեսաք զի եւ Խոլէնի թարգմանիչքն այնպէս ուղղագրը ևալ էին ի շարս վրապակացն: Դարձեալ ոչ թուի ինձ ուղիղ երկու ժամուան մէջ եւ չեմ ուրեք լուեալ ժամուան, զի օրէնք չէ զմի սեռականն կրկին սեռականնել, թող զիսրդութիւն ճայնին. գուցէ խղճեալ է հեղինակն զի մի՛ ժամու ասելով եկեղեցի իմաստի:

Ի զպրոցից փոյթ կալցիս առաւել քան զայլս յուսմանց, քաջակէտս եւ զպրոցից փոյթ կամիսին ի կողուակիտութեան, եթէ կամիցիք զի աղջատագրաժողով ի նոցան հաց գոցեն. նա ժամանակ կամէի իսկ եթէ շարք մի ի շարժունք անուանց ուսմանցն կը մատեալ էր զոր շարեալ էք ի յայտարարութիւնն վարժարանացդ, եւ յայնմանց զոր ասացի, քաջ մարդկել զմանկտին. զՊաղման վարժարանացդ ի նոյն՝ զոր ինդքեմ ոչ հասարակ սանիւ, այլ զպինանդ քաղաքացի տեսցես ի նոյն՝ զոր ինդքեմ ոչ հասարակ սանիւ, աստ ասանաւորութիւն քաղաքիս քաջ կը մատեալ եւ զարդման վարժարանացդ՝ ըստ աշխարհի կի կարեւոր պիտանաւորութիւնն:

Լաւ իցէ քեզ փոխել եւ զլիքան անունդ զոր անձին սեփականացեր. անաւելք, հայեցի անուն մի չզտեել եւ երթեալ ընտրես զմահմետականն որ շատ կայ ի քաղաքիս՝ ոմն պախալ, ոմն չախալ, այլ ոք զաշճի եւ միւս ոմն... չզփտեմ զինչ. եւ ես չփոթեմ եւ ցամուն զո՞ր ի դոցանէ իմանամ. փոխեալ, աղաքէմ, զի միտք իմ պղտորի, ապա թէ ոչ զու գիտես, միայն թէ ողջ կաց- ցես եւ աղօթիւք յիշեցես զիս, խոնարհ եղացը քու.

ԳՀ. Ներսէս Սարգիսեան

4. Իրաւունք ունի Սարգիսեան. թէ՛ Զամիլախեան եւ թէ՛ Հիւրմիւզ Եղուարդ կը գնն Պողիկիս եւ կամ Պողիտևկիս. կարեւի է տեսնել Հիւրմիւզի Առձեն Դիցարանութիւն, Վենետիկ, 1867, էջ 87: